

Е. В. Галицька,
кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів,
Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
E-mail: eleonora.galytska@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4155-6921>

Пам'яті земських статистиків

Земська статистика – незвичайний і надзвичайно важливий етап в історії розвитку статистичної науки. На теренах України особлива роль належить чернігівській земській статистиці, відомій в історії науки як “чернігівський тип” земської статистики. За виразом дослідників історії статистики, незважаючи на те, що інші земства раніше проводили окремі статистичні дослідження (Херсонське – в 1869 р.), у Чернігівському земстві питання щодо статистико-економічних досліджень одразу (з 1875 р.) було поставлено на тверду наукову основу, з розробкою спеціального статистичного апарату. Основоположниками “чернігівського типу” земської статистики були Петро Петрович Червінський (1849–1931), Олександр Олександрович Русов (1847–1915), Василь Єгорович Варзар (1851–1940) та Олександр Полікарпович Шлікевич (1849–1909).

У цьому році ми відзначаємо 170-ту річницю з дня народження двох видатних земських статистиків – П. Червінського, що провів перший подвірний перепис окремих поселень у Чернігівській губернії (1876 р.), та О. Шлікевича, якого по праву вважають винахідником комбінаційних таблиць і першим, хто застосував статистико-математичні методи для характеристики різних ознак селянських господарств.

“Чернігівський тип” земської статистики увійшов у практику як зразок статистико-економічних досліджень, він застосовувався у декількох земських губерніях. Чернігівські земські статистики під керівництвом П. Червінського організовували поселищні та подвірні переписи селянських господарств, що охоплювали цілі повіти, при цьому збирання відомостей здійснювалось експедиційним методом. Дослідники історії статистики наголошують, що це було новим етапом у розвитку світової статистичної практики, оскільки в інших країнах застосовувався лише метод монографічного обстеження селянських господарств. Зібрані статистичні відомості узагальнювались, що дозволяло оцінити стан і розвиток сільського господарства, дохідність земель, середню врожайність, а це, своєю чергою, уможливило справедливую організацію поземель-

ного оподаткування. Слід зазначити, що земські статистики, крім подвірних переписів селянських господарств, здійснювали одноразові обстеження, але способи їх проведення в різних земствах різнилися; так, поряд з експедиційним у деяких із них застосовувався і анкетний спосіб.

У Чернігівській губернії обстеження охоплювали також фабричні, кустарні та торговельно-промислові заклади, дорожнє господарство, установи культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Перші промислові переписи чернігівськими земськими статистиками було проведено в 70-ті роки XIX ст. Очолював їх проведення В. Варзар, якого називають батьком промислової статистики як автора першого підручника у цій галузі на теренах Російської Імперії.

До першого випуску праць за результатами обстеження (“Труды статистического отделения при Черниговской земской управе”, 1877 р.) увійшли статті П. Червінського, В. Варзара та О. Русова. У передмові зазначалося, що ці статті підготовлені на основі зібраних у 1876 р. відомостей за трьома повітами Чернігівської губернії. Метою цих досліджень була перевірка і доповнення програм, підготовлених відділенням для проведення статистико-економічних описів губернії. У ході досліджень було також зібрано переважно точні цифрові дані щодо окремих економічних явищ і процесів. Статистичним відділенням було обрано до друку дослідження, які були достатньо цілісні та представляли значний інтерес. Так, у цьому випуску була оприлюднена стаття П. Червінського “Земледелие в Салтыково-Девицкой Волости Черниговского уезда”. Слід зазначити, що з 1875 р. статті науковця друкувались у газеті “Неделя” та журналі “Отечественные записки”, де, зокрема, у 1880 р. була опублікована стаття “Экономические скитання”. Деякі зі статей П. Червінського за підписами “П. Ч.”, “Черниговец” та ін. свого часу звернули на себе суспільну увагу і викликали тривалу та жваву полеміку щодо питань села.

Як голова статистичного відділення П. Червінський, використовуючи попередні статистичні програми, розробив землеробську програму (“Земледельческая программа”, 1881 р.) для оцінки земельних угідь губернії. Програма складалася

з двох частин: статистичної та описової, зорієнтованої також на збирання етнографічних матеріалів. Програма була складена у такий спосіб, що давала можливість проведення порівняльного аналізу зібраних даних із даними попередніх переписів.

Під безпосереднім керівництвом П. Червінського і за його участі були виконані та завершені статистико-економічні дослідження у більшості повітів губернії. Результатом діяльності земського статистичного відділення стала 15-томна публікація “Материалы для оценки земельных угодий” (за кількістю повітів Чернігівської губернії). У вступі до I тому “Черниговский уезд” (1877 р.) зазначалося, що ця праця – тільки початок, канва тієї економічної картини, яку в усій різноманітності та повноті може і повинен домалювати цілий ряд дослідників. Це повною мірою в подальшому вдалося земським статистикам Чернігівщини. У передмові до останнього, XV тому «Кролевецкий уезд» (1887 р.) П. Червінський зазначив, що вся робота як щодо збирання землеробських даних на місцях, так і щодо їх розробки, а потім і стосовно спостереження за подвірними переписами була проведена, головним чином, членами Чернігівського статистичного відділення, названими автором у хронологічному порядку за часом їх вступу до відділення, а саме: П. Червінським, В. Варзаром, О. Русовим, О. Семяновським, О. Шлікевичем, Є. Філімоновим, В. Колесніковим, А. Коршуновим.

За свої роботи з земської статистики та, зокрема, за статистико-економічне дослідження “Кролевецкий уезд” П. Червінський був нагороджений Міністерством державного майна великою золотою медаллю. За словами автора, ним була зроблена спроба вирішення такого великого і вкрай складного питання, як порівняння економічного стану населення за даними Генерального опису 1765–1769 рр. та результатами поточного дослідження. В аналізованому XV томі вчений виокремив розділ IV “Подворная перепись 1767 и 1883 гг.”, який включав відомості й пояснення щодо механізму, умов та обставин обох переписів і безпосередній огляд результатів. Ці питання, на думку П. Червінського, необхідно розробляти більш ґрунтовно.

У 1890 р. була опублікована стаття О. Шлікевича “Лучше ли жилось в Малоросии за сто лет назад”. Критично проаналізувавши висновки П. Червінського, автор зазначив, що необхідно продовжити вивчення статистичного матеріалу опису 1765–1769 рр. При цьому подальші дослідження потребують поживавлення масою історичних, побутових і економічних подробиць. На жаль, цим планам не судилося збутися через багато причин. О. Шлікевич багато працював над описами окремих повітів Чернігівської губернії, узагальнював зібраний матеріал, складав ґрунтовні карти губернії. Як член губернської земської управи вче-

ний займався дослідженням статистичних даних земського страхування за 25-річний період.

У 1882 р. за матеріалами подвірного обстеження сільського господарства Козелецького повіту Чернігівської губернії (1881 р.) О. Шлікевич застосував розроблений ним макет таблиці, яку він назвав таблицею поєднання (комбінаційною). До основних ознак він відніс: розміри землеволодіння, кількість і вид худоби, відношення господарства до оренди землі, чисельність робітників чоловічої статі в родині. Таблиця була побудована за принципом послідовного утворення груп і підгруп. Дослідники історії статистики відзначають це статистичне дослідження як видатну наукову працю та наголошують на особливих заслугах О. Шлікевича як розробника комбінаційних таблиць, теоретичне обґрунтування яких він надав у 1890 р.

У статті “Что дают и что могут дать подворные описи” науковець окреслив три завдання комбінаційних таблиць та розглянув методи їх побудови. Перше завдання полягало в тому, щоб з'ясувати взаємозв'язок окремих елементів, які характеризують селянське господарство. О. Шлікевич був переконаний, що окремі елементи можуть починати діяти тільки у певному співвідношенні величин. Друге завдання – визначення причинного зв'язку різних проявів життя селянського двору. На думку вченого, недостатньо розглядати тільки основні ознаки селянського господарства, слід також урахувувати характеристики діяльності селянського двору. Зокрема, йдеться про загальні властивості населення двору, характеристику смертності та народжуваності, грамотність, спосіб обробки землі й т. ін. При цьому автор зазначав, що дії всіх факторів можна дослідити, лише виділивши однотипні господарства за допомогою комбінаційного групування. Третє завдання комбінаційної таблиці – з'ясувати, як загальний результат дії усіх причин залежить від результатів окремих дій. Для пояснення автор наводить приклад, розглядаючи особливості двору без худоби. Характеризуючи різні чинники, він констатує, що тільки комбінаційна таблиця дає можливість усвідомити не тільки весь результат дій загальних причин, але і спосіб цієї дії.

В аналізованій роботі О. Шлікевич зосередив увагу і на методологічних засадах побудови комбінаційних таблиць. Насамперед це вибір території, для якої складалися таблиці. Науковець акцентує увагу на необхідності дотримання умов однорідності району. Слід зазначити, що при складанні комбінаційних таблиць райони утворювалися переважно за природно-історичними умовами. А у більшості випадків комбінаційні таблиці склалися за цілими повітами, без поділу на райони. Наприкінці 1880-х років О. Русов розвинув цю ідею О. Шлікевича та доповнив природно-історичні характеристики економічними.

При побудові комбінаційних таблиць одним із найбільш важливих методологічних питань О. Шлікевич вважав вибір ознак (основних і похідних) та величину інтервалів за кожною ознакою. Вчений зазначав, що слід вибирати основні, а не похідні ознаки, чинники, елементи селянського двору. При цьому при дослідженні Козелецького повіту, враховуючи особливості землеволодіння, автор встановив різні інтервали для різних груп. Також він був переконаний у необхідності прийняття обов'язкового шаблону комбінаційної таблиці, однакості системи групування матеріалу, що уможливить наукову обробку накопиченого матеріалу і забезпечить широке поле для наукових досліджень.

О. Шлікевич зазначав, що знає лише двох статистиків, які користуються його таблицею. При цьому він полемізував із ними щодо окремих підходів до застосування комбінаційних таблиць. Одним з таких фахівців був Федір Андрійович Щербина (1849–1936) – видатний український статистик, фундатор бюджетної статистики, 170-ту річницю з дня народження якого також відзначаємо в цьому році.

Ф. Щербина багато працював над дослідженнями земельної общини та артелей. У своїй роботі “Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм” (1881 р.) він запропонував широкому загалу результати досліджень, отримані за безпосередньо зібраними ними матеріалами. Автор зазначав, що обставини не дозволили йому висвітлити питання з бажаною повнотою, але він вбачав необхідність їх публікації. Також Ф. Щербина регулярно публікував свої статті у періодичних виданнях: у газеті “Неделя”, журналах “Отечественные записки”, “Юридический вестник” та ін. У збірнику “Влияние урожая и хлебных цен” (1897 р.) була опублікована його стаття щодо селянських бюджетів залежно від урожайів і коливання цін.

У 1900 р. Ф. Щербина видав ґрунтовну монографію “Крестьянские бюджеты”. Він був переконаний, що немає сенсу доводити надзвичайне практичне значення бюджетних робіт, і вважав бюджетні дослідження статистикою майбутнього. У своїй роботі науковець висвітлив питання історії бюджетних досліджень, охарактеризував бюджетні дослідження в іноземних державах, але

основний матеріал було присвячено саме особливим дослідженням селянських бюджетів. Особливим внеском Ф. Щербини є таблиці, в яких викладено раніше надрукований матеріал, ретельно відібраний, перевірений і критично оцінений. Науковець був переконаний, що таке видання дасть можливість особам, які займаються бюджетними дослідженнями, ознайомитися з тим, що зроблено в цій царині та вироблено практикою. Його по праву вважають засновником бюджетної статистики, який своїми дослідженнями бюджетів сільського населення вивів цю галузь статистики на новий науковий рівень.

У 1925 р. Ф. Щербиною було видано у Празі посібник українською мовою “Статистика. Історія статистики і статистичних установ. Випуск I”. У передмові автор зазначав, що сучасний курс статистики і статистичних установ було прочитано студентам Українського вільного університету в Празі та студентам Української сільськогосподарської академії у Подєбрадах. Він також зазначав, що до цього курсу увійшли окремі питання з загального курсу “Статистика”, виданого в 1919 р. У першому розділі посібника Ф. Щербина висвітлив загальні питання статистики, у другому – історичні періоди її формування та розвитку. В посібнику виокремлено і питання щодо земської статистики, історію якої автор вважав повчаючою. За свої статистичні дослідження Ф. Щербина неодноразово отримував премії, а від Імператорського географічного товариства Російської Імперії – золоту медаль.

В історії вітчизняної статистики земська статистика займає виняткове місце. Їй було притаманно прагнення правдиво, глибоко і повно відобразити соціальні умови нашої країни, що відрізняло її від західноєвропейських статистичних досліджень, які мали переважно формально-математичний характер. Один з відомих дослідників історії земської статистики С. Венецький (1845–1924) у своїй роботі “Земская статистика” (1899 р.) зазначав, що дуже мало західноєвропейських статистичних досліджень, особливо обласних, так широко і глибоко охоплюють суспільне і народне життя у всіх його проявах, особливо в економічному аспекті, як наша земська статистика.